

В І Д Г У К

офіційного опонента, доктора медичних наук, професора, завідувача кафедри анатомії, клінічної анатомії та оперативної хірургії Буковинського державного медичного університету Слободяна Олександра Миколайовича на дисертаційну роботу ДОЛЖЕНКА Юрія Володимировича
на тему **«Морфологія черепів *homo sapiens* XVII–XIX ст. зі Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)»**,
представлену на здобуття ступеня доктора філософії
в галузі знань 09 біологія
за спеціальністю 091 біологія

Актуальність теми дослідження зумовлена низкою важливих чинників.

По-перше, антропологія як міждисциплінарна наука, що інтегрує біологічні та соціальні підходи до вивчення людини, й надалі відіграє ключову роль у розумінні еволюційних процесів і міжгрупових взаємодій. Краніологічні дослідження, попри наявність дискусійних аспектів, залишаються незамінним інструментом реконструкції історичних процесів і встановлення спорідненості між популяціями.

По-друге, краніологічні дані українського населення мають особливу наукову цінність, оскільки дають змогу простежити антропологічну тяглість від середньовічних слов'янських племінних формувань до сучасності. Крім того, вони дозволяють здійснювати коректний порівняльний аналіз із сусідніми етнічними групами, що не завжди можливо за допомогою соматологічних методів через методологічні розбіжності.

По-третє, антропологічний матеріал є об'єктивним джерелом для етногенетичних досліджень, оскільки дає змогу виявляти морфологічні маркери окремих етнічних спільнот, визначати ступінь їхньої генетичної близькості та ареали історичного розселення. Це набуває критичного значення для регіонів із багатокомпонентною етнічною історією.

По-четверте, Чернігово-Сіверський регіон з його поліетнічним складом і складною міграційною історією становить особливий науковий інтерес. Морфологічні властивості населення цієї території ранньомодерного та модерного періодів залишаються недостатньо вивченими; відсутня узагальнена

наукова позиція щодо генези та формування антропологічних типів місцевого населення, а також ролі різних етнічних компонентів у цих процесах. Застосування сучасних методологічних підходів до аналізу археологічного матеріалу відкриває нові перспективи для глибшого розуміння цих явищ.

Оцінка обґрунтованості наукових результатів дисертації, їх достовірності та новизни.

Наукові результати дисертаційного дослідження характеризуються високим рівнем обґрунтованості та достовірності, що забезпечується комплексним методологічним підходом до вивчення антропологічного матеріалу та репрезентативною емпіричною базою.

Здобувач використав автентичний краніологічний матеріал з археологічних розкопок Чернігово-Сіверщини періоду XVII-XIX століть. Залучення антропологічних матеріалів саме з цього регіону є методологічно обґрунтованим, оскільки Чернігово-Сіверщина характеризується складним поліетнічним складом населення та специфічною міграційною історією, що робить її показовим об'єктом для дослідження процесів формування антропологічних типів у Східній Європі раннього нового та нового часів.

Достовірність висновків забезпечується поєднанням трьох взаємодоповнюючих методичних систем – краніометрії, етнічної краніоскопії та краніофенетики, що дало змогу всебічно охарактеризувати антропологічний тип населення Чернігово-Сіверщини.

Використання інтегрального багатовимірного аналізу, апробованих систем ознак і міжсистемного підходу дало можливість мінімізувати методичні обмеження окремих методів та підвищити об'єктивність висновків. Залучення фрагментарного матеріалу й географічного методу розширило емпіричну базу та дало змогу простежити просторову диференціацію населення регіону.

Загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, а також критичне ставлення автора до інтерпретації даних (зокрема твердження щодо неможливості отримання об'єктивної інформації про расовий тип при

дослідженні окремих черепів), забезпечили наукову коректність і високий рівень достовірності результатів.

Наукова новизна дослідження полягає в отриманні низки результатів, що мають принципово новий характер для вітчизняної антропології. Автор уперше здійснив комплексне вивчення черепного матеріалу населення Чернігово-Сіверщини XVII-XIX ст. у контексті сучасних біологічних, морфологічних та антропологічних підходів. Важливим здобутком є залучення методики етнічної краніоскопії для визначення антропологічних зв'язків населення регіону, а також уведення до наукового обігу значного масиву нових антропологічних матеріалів із поховань зазначеного періоду.

Уперше встановлено основні напрями антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII-XIX ст., проведено внутрішньогруповий аналіз черепів із розподілом за статтю та висвітлено процес формування антропологічного складу населення регіону в добу раннього нового та нового часів. На особливу увагу заслуговує застосування сучасних норм статистичного аналізу, зокрема багатовимірних канонічного, інтегрального та кластерного методів при порівнянні вибірок. Значущим результатом також є суттєве розширення бази індивідуальних краніологічних вимірів – з 12 до 191 черепа, що істотно підвищує репрезентативність і наукову цінність отриманих висновків.

Отже, в дисертаційній роботі поставлене наукове завдання виконано повністю, здобувач повною мірою оволодів методологією наукової діяльності.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність та дотримання принципів академічної доброчесності.

За своїм змістом дисертаційна робота здобувача Ю. В. Долженка повністю відповідає Стандарту вищої освіти зі спеціальності 091 Біологія.

Дисертаційна робота є завершеною науковою працею і свідчить про наявність особистого внеску здобувача у науковий напрям 09 Біологія.

Розглянувши звіт подібності за результатами перевірки дисертаційної роботи Долженка Юрія Володимировича на текстові збіги, можна зробити висновок, вона є результатом самостійних досліджень здобувача і не містить елементів фальсифікації, компіляції, фабрикації, плагіату та запозичень. Використані ідеї, результати і тексти інших авторів мають належні посилання на відповідне джерело, а також відзначено, які результати дослідження дисертант уже оприлюднював при апробації.

Аналіз тексту дисертації та перевірка на плагіат дають підстави стверджувати, що при підготовці роботи здобувач дотримувався принципів академічної доброчесності.

Мова та стиль викладення результатів

Дисертаційна робота написана українською мовою. Матеріал викладено послідовно й логічно, автор дотримувався наукового стилю.

Дисертація складається з вступу, 6 розділів, висновків, списків літератури до кожного розділу та додатків. Загальний обсяг дисертації 303 сторінки + 2 розгортки, з них основного тексту – 134 сторінки.

У **вступі** здобувач, відповідно до наявних вимог до кваліфікаційних наукових робіт, описав актуальність обраної теми, її зв'язок з науковими програмами, планами та темами. Дисертант чітко сформулював об'єкт і предмет дослідження, визначив мету та дослідницькі завдання для її досягнення. Наукова новизна і особистий внесок дисертанта також не викликають заперечень. Наприкінці вступу наведено структуру дисертації й апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі «ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРІЙ ЧЕРЕПІВ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ»** дисертант здійснив ґрунтовний аналіз антропологічних досліджень населення Чернігово-Сіверщини та прилеглих регіонів Східної Європи. Дисертант детально проаналізував внесок класиків антропології, а також сучасні роботи. Особливу увагу приділено аналізу досліджень східноєвропейських науковців. У висновках до розділу дисертант

обґрунтовано констатує основні тенденції розвитку краніометричних, краніоскопічних і краніофенетичних досліджень у Східній Європі другої половини XX – початку XXI ст.: методологічне вдосконалення через впровадження стандартизованих програм та статистичних методів, географічне розширення досліджень, проблемну переорієнтацію від морфологічного опису до вивчення етногенезу та міграцій, формування регіональних наукових шкіл, перехід до системного аналізу жіночих серій та внутрішньогрупової варіабельності, розмежування досліджень містян і селян. Розділ засвідчує високий рівень обізнаності дисертанта з вітчизняною та зарубіжною літературою, критичне осмислення здобутків попередників та чітке визначення місця власного дослідження в системі наукового знання про антропологію населення Східної Європи раннього нового та нового часу.

У другому розділі «МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ» дисертант детально обґрунтував методологічну базу дослідження, продемонструвавши комплексний підхід до вивчення антропологічного матеріалу з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Розділ характеризується ретельним описом джерельної бази та методичного інструментарію дослідження. Дисертант застосував три взаємодоповнюючі системи антропологічних ознак: краніометрію, етнічну краніоскопію та краніофенетику, що забезпечує всебічність та об'єктивність отриманих результатів. Краніометрична програма вміщує 14 основних ознак за Р. Мартіном та спеціалізовані показники для визначення расового складу. Чітко визначено порогові значення для диференціації європеїдних та монголоїдних компонентів, що дозволяє об'єктивно оцінити расовий склад досліджуваного населення. Особливу увагу приділено обґрунтуванню застосування краніоскопічних методик. Дисертант переконливо аргументує актуальність використання дискретно-варіативних ознак, підкреслюючи їхню стабільність у часі, близькість до генетичних маркерів та можливість введення в науковий обіг фрагментарного матеріалу, непридатного для краніометричного аналізу.

Для кожної ознаки надано детальний опис методики фіксації з посиланнями на ілюстративний матеріал у додатках, що свідчить про методичну точність дослідження. Методологічно виваженим є застосування краніофенетичної програми. Ознаки систематизовано за анатомічною локалізацією, що забезпечує всебічну характеристику черепа. Важливим є врахування частот ознак окремо для лівої і правої сторони черепа, що підвищує точність аналізу та дозволяє виявити асиметрію. Застосування географічного методу з картографуванням варіацій ознак є методологічно обґрунтованим для виявлення внутрішньої диференціації населення регіону. Використання значкового способу з диференційованою штриховкою та поділ міжгрупової амплітуди на три категорії з рівними інтервалами забезпечує чітку візуалізацію просторових закономірностей розподілу антропологічних типів. Особливої уваги заслуговує детальний опис інтегрального аналізу, що виконувався у три послідовні етапи. Методологічно важливим є застереження про необхідність врахування фізіологічних кореляційних зв'язків між краніометричними показниками, що зумовлює перевагу використання кількох незалежних систем ознак над аналізом лише краніометричних даних. Дисертант продемонстрував також володіння загальнонауковими методами дослідження. Методологічна коректність дисертанта підтверджується його застереженням про неможливість отримання об'єктивної інформації про расовий тип при дослідженні окремих черепів, що узгоджується з позицією більшості антропологів. У випадках малої кількості черепів або поодиноких знахідок автор вдається до морфологічного опису окремих черепів, що підвищує повноту документування матеріалу та забезпечує можливість його подальшого використання.

У третьому розділі «КРАНІОМЕТРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ З ОКРЕМИХ ПОХОВАНЬ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ.» дисертант здійснив детальний краніометричний аналіз антропологічного матеріалу з основних міських центрів і населених пунктів регіону XVII-XIX ст. Ю. В. Долженко ґрунтовно опрацював краніологічні серії

з Батурина, Виповзова, Залуцького, Остра, Чернігова, Глухова та Любеча. Для кожної локальної групи провів послідовний аналіз чоловічих та жіночих черепів з детальним описом індивідуальних екземплярів і узагальненою характеристикою серій. Методично важливим є застосування комплексного підходу до аналізу краніометричних даних. Послідовно описано основні діагностичні ознаки. Для кожної серії вираховано показники сплюсненості лицьового скелета, преаурикулярний фаціоцеребральний показник та умовну частку монголоїдного елемента. Важливим є і детальний опис індивідуальних черепів з визначенням віку та статі. Такий підхід забезпечує можливість верифікації результатів та подальшого використання даних іншими дослідниками. Важливим результатом є виявлення регіональної специфіки антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини. У висновках до розділу підсумовано основні результати краніометричного аналізу, зокрема відмічено значну внутрішньорегіональну варіативність антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини XVII-XIX ст. Встановлено, що більшість досліджених серій належать до великої європеїдної раси з варіюванням частки монголоїдного компонента від повної відсутності до помітної домішки. Виявлено як групи з повною краніологічною єдністю між статями, так і серії з суттєвими міжстатевими відмінностями.

У четвертому розділі «КРАНІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX ст.» дисертант представив результати комплексного краніологічного дослідження, що стало емпіричною основою для реконструкції антропологічного складу населення регіону. Ретельно проаналізовані морфологічні особливості досліджуваного населення. Дисертант переконливо доводить значну морфологічну неоднорідність антропологічного складу, підкреслюючи належність усіх серій до великої європеїдної раси з ознаками певної метисації. Окрему увагу приділено статевому диморфізму краніологічних характеристик. Методологічно значущим є застосування канонічного аналізу для виявлення

внутрішньогрупової диференціації. Важливим результатом дослідження є виявлення ознак метисації в окремих варіантах. Порівняльний аналіз з 59 чоловічими та 38 жіночими серіями Східної та Центральної Європи дозволив дисертанту визначити напрямки етногенетичних зв'язків населення Чернігово-Сіверщини. Географічний аналіз краніометричних ознак виявив чіткі закономірності територіальної мінливості.

У п'ятому розділі «НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ. ЗА НЕМЕТРИЧНИМИ ОЗНАКАМИ ЧЕРЕПА» представлено результати аналізу антропологічного матеріалу за дискретно-варіативними ознаками черепа. Розділ складається з двох підрозділів, присвячених краніоскопічній (шість базових ознак) та краніофенетичній (32 фенетичні ознаки) характеристиці населення регіону, що забезпечує всебічність антропологічного аналізу. Розділ характеризується чіткою логічною структурою: від детального аналізу окремих ознак через індивідуальні характеристики черепів до узагальнених групових показників та багатовимірною статистичного аналізу. Така послідовність викладу демонструє методологічну коректність дослідника, що рухається від часткового до загального, забезпечуючи емпіричну обґрунтованість висновків. Для кожної краніоскопічної ознаки дисертант наводить конкретні числові показники з порівнянням до європеїдних та монголоїдних норм, що забезпечує об'єктивність расової діагностики. Методологічно важливим є застосування індивідуального аналізу окремих черепів, що ілюструє хід надання антропологічної характеристики за краніоскопічними ознаками. Особливої уваги заслуговує застосування методу головних компонент для порівняльного аналізу 41 краніологічної серії з різних регіонів Європи та Кавказу. Дисертант коректно визначив найбільш інформативні ознаки для кожної компоненти. Методологічно обґрунтованим є аналіз міжгрупових зв'язків дискретно-варіативних ознак на внутрішньопопуляційному рівні. Систематизація фенетичних ознак за анатомічною локалізацією (*norma facialis*, *norma verticalis*,

norma lateralis, norma occipitalis, norma basilaris) забезпечує всебічність морфологічної характеристики та створює надійну емпіричну базу для подальших порівняльних досліджень. У розділі коректно застосовано принцип достатності вибірки: дисертант підкреслює, що об'єктивна расова діагностика можлива лише на груповому рівні, а окремі черепи описуються переважно для документування матеріалу. Забезпечено верифікованість результатів через використання двох незалежних систем неметричних ознак (краніоскопія та краніофенетика), що взаємно підтверджують південно-європеїдну належність населення. Застосовано комплекс статистичних методів (метод головних компонент, кластерний аналіз, аналіз міжгрупових зв'язків), що підвищує надійність висновків. Важливим є критичне ставлення до результатів: дисертант обережно формулює висновки про міжгрупові зв'язки, підкреслюючи слабкість виявленої подібності та зазначає обмеженість порівняльного матеріалу для західноєвропейських серій, що свідчить про наукову чесність та методологічну коректність.

Шостий розділ «УЗАГАЛЬНЕННЯ» є підсумковим у структурі дисертаційного дослідження та присвячений синтезу результатів, отриманих на попередніх етапах роботи. Розділ характеризується найвищим рівнем методологічної складності, оскільки інтегрує дані різних антропологічних систем (краніометрії, краніоскопії) через застосування багатовимірних статистичних методів. Структурно розділ складається з трьох підрозділів, кожен з яких вирішує специфічні дослідницькі завдання: міжгруповий аналіз чоловічої серії, жіночої серії та інтегральний аналіз у контексті порівняння з синхронними українськими групами. Така послідовність є методологічно виваженою, оскільки статевий диморфізм краніологічних ознак вимагає окремого розгляду чоловічих та жіночих серій, а їх узагальнення можливе лише на завершальному етапі дослідження. Важливою особливістю є застосування принципу верифікації результатів через паралельне використання двох статистичних процедур: канонічного аналізу (метод канонічних векторів) та

кластерного аналізу. Їх результати взаємно підтверджують виявлені міжгрупові зв'язки, що підвищує надійність висновків. Використано максимально можливий обсяг порівняльного матеріалу: 91–94 серії для міжрегіонального порівняння, 16-17 серій для внутрішньоукраїнського, що забезпечує репрезентативність висновків. Методологічно важливим є критичне ставлення до результатів. Дисертант не абсолютизує виявлені подібності, характеризуючи їх як «певну», «слабку», «повторну», що свідчить про наукову обережність та розуміння обмежень статистичних методів. Визнання того, що західноєвропейські серії представлені лише скороченою програмою вимірів, демонструє методологічну чесність. Вперше для українських серій застосовано інтегральний аналіз, що поєднує краніометричні та краніоскопічні дані. Виявлено високий рівень їх взаємної відповідності та підтверджено південно-східний напрямок зв'язків при диференціації груп за віссю «Північний захід – Південний схід».

У **висновках** Ю. В. Долженко підсумував результати дослідження відповідно до порядку поставлених завдань. Висновки підготовлені вичерпно, при цьому узагальнення не перенасичені надмірними фактами, що розкриваються безпосередньо в роботі. Дисертант також звернув увагу на перспективи подальшого вивчення краніологічних матеріалів Чернігово-Сіверщини.

Дисертаційна робота оформлена відповідно до вимог наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації».

Оприлюднення результатів дисертаційної роботи

Наукові результати дисертації оприлюднені у 22 наукових публікаціях здобувача, серед яких: 11 статей у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України (категорія Б); 11 публікацій за результатами виступів на наукових фахових конференціях.

Всі публікації дисертанта безпосередньо стосуються теми дослідження, виконані фахово та заслуговують на високу оцінку. У публікаціях також дотримано принципи академічної доброчесності.

Таким чином, наукові результати, описані в дисертаційній роботі, достатньо повно висвітлені у наукових публікаціях здобувача.

Недоліки та зауваження до дисертаційної роботи.

Також до дисертації хотілося б висловити кілька зауважень та пропозицій.

1. Надзвичайно цікавим видається порівняння серії з Чернігово-Сіверщини вказаного періоду з серіями відповідного регіону, але більш ранніх періодів, тож у дисертації було б доцільно докладніше окреслити можливості для такого порівняння.

2. У роботі бракує пояснення, чому автор майже не залучає новітні праці дослідників із країн Західної Європи.

3. У тексті роботи (с. 56) зазначено: «Дослідження за краніометричною програмою вміщували 75 вимірних ознак (ліва сторона), шість описових ознак на черепі та 22 індекси за методикою як Р. Мартіна, так і К. Заллера», «За методикою М. Абіндера вимірювалися відповідні ознаки для назомаярного й зигомаксиллярного кутів. Методика Г. Моранта використовувалася при вимірах симотичної висоти й симотичної хорди, дакріальної висоти і дакріальної хорди», проте в усіх таблицях із ознаками вказано, що там наведено номери ознак лише «за Мартіном».

4. У підрозділі 4.5 розглядається географічна мінливість краніологічних ознак чоловіків Чернігово-Сіверщини, однак бракує аналогічного дослідження жінок або ж пояснення, чому воно не було проведене.

Отже, варто зазначити, що висловлені зауваження не є визначальними і не зменшують загальну наукову новизну та практичну значущість результатів та не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи.

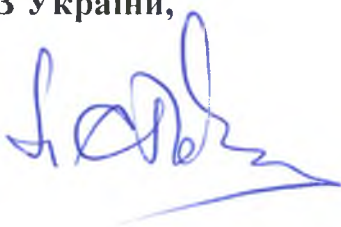
Висновок про дисертаційну роботу

Вважаю, що дисертаційна робота здобувача ступеня доктора філософії Долженка Юрія Володимировича на тему «*Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)*» виконана на високому науковому рівні, не порушує принципів академічної доброчесності та є закінченим науковим дослідженням, сукупність теоретичних та практичних результатів якого розв'язує наукове завдання, що має істотне значення для галузі знань 09 Біологія. Дисертаційна робота за актуальністю, практичною цінністю та науковою новизною повністю відповідає вимогам чинного законодавства України, що передбачені в п. 6 – 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Здобувач Долженко Юрій Володимирович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 09 Біологія за спеціальністю 091 Біологія.

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ:

завідувач кафедри анатомії, клінічної анатомії
та оперативної хірургії Буковинського державного
медичного університету МОЗ України,
доктор медичних наук,
професор

Олександр СЛОБОДЯН

